

השיח בין הדרג המדיני לדרג הצבאי – לאן?

שמואל אבן וקובי מיכאל

באוגוסט 2015 חשף הרמטכ"ל, רב־אלוף גדי איזנקוט, בפני הציבור את "אסטרטגיית צה"ל".¹ מדובר בפרסום חסר תקדים שבו מוצגות אפשרויות הפעולה של הצבא והתפוקות הביטחוניות שביכולתו לספק. במאמר הזה נידון השיח בין הדרג המדיני לדרג הצבאי ("שיח הדרגים"), כפי שמשתקף ממסמך האסטרטגיה.

במסמך מציג הרמטכ"ל, בין היתר, דרך להבניה עדכנית של השיח בין הדרגים, שלה שני רכיבים. הרכיב הראשון הוא קיום שיח שוטף לפיתוח שפה משותפת, לחילופי מידע, לתיאום ציפיות ולקבלת הנחיות. מטרת השיח היא לאפשר לדרג המדיני להבין את היכולות של הצבא ולהנחות את הרמטכ"ל באופן שתתקיים הלימה בין המעשה הצבאי לבין התכלית המדינית. זוהי מהות הפיקוח האזרחי.² הרכיב השני הוא הבהרה של מעמד הרמטכ"ל ושל האוטונומיה התפקודית שלו, קרי מאיזו עמדה מגיע הרמטכ"ל לשיח. הצעת הרמטכ"ל עולה בקנה אחד עם לקחים שניתן להפיק מיחסי הדרגים בעבר ועם עקרונות תיאורטיים.³

במאמר הזה מוצגים אירועים מרכזיים בשיח המקצועי בין הדרגים שהתרחשו מאז 2006, מנותחת הצעת הרמטכ"ל, כפי שהיא משתקפת ממסמך האסטרטגיה, ומוצגות כמה המלצות לשיפור המצב.

נקודות לציון בשיח בין הדרגים בעשור האחרון

העשור שחלף התאפיין בשינויים מהותיים בגורמים המשפיעים על קבלת ההחלטות הביטחוניות. השינויים האלה מגדילים את מורכבותה של קבלת החלטות ואת הדילמות הנלוות להפעלת הכוח, ולכן מתבקש שיח שוטף ועמוק בין הדרגים. להלן נבחן מה אירע בעשור האחרון בעניין הזה.

מלחמת לבנון השנייה (2006). הדרג המדיני יצא למלחמה ובכך שינה כהרף עין ומקצה לקצה את תפיסת הביטחון בגזרה הלבנונית: מתפיסת "ההכלה" ("הטילים

יחלידו") שנקטה ממשלת שרון לתפיסה של מתקפה רבתי ("בעל הבית השתגע"), שבה דגל הרמטכ"ל דן חלוץ. אפשר לטעון בעד ונגד ההיגיון שבשינוי התפיסה, אבל ברור שקבלת החלטות בלי דיון מעמיק בין הדרגים בנוגע למשמעות השינוי היא כשל. ועדת וינוגרד, שחקרה את אירועי המלחמה, הבהירה כי לדרג הצבאי אומנם יש חובה מקצועית, אך הדגישה:

"החובה העליונה להבטיח כי דיונים יתקיימו וכי המלצות וחלופות יוצגו הייתה על הדרג המדיני... התוצאה המצטברת הייתה ריבוי ליקויים וכשלים של ממש בהכוונה ובפיקוח של הדרג המדיני על צה"ל ובהקפדה על ביצוע ההנחיות של הדרג המדיני, במידה וניתנו, כמו גם בסיוע שנתן צה"ל לדרג המדיני בקבלת החלטותיו".⁴

הוועדה הפנתה תשומת לב מיוחדת לתפקיד של שר הביטחון להיות החוליה המקשרת בין הדרגים והגדירה אותו כך:

"שר הביטחון ממלא תפקיד מיוחד במנהיגות המדינית-ביטחונית. הוא אמור להיות הממונה על הצבא והשר האחראי על גיבוש התוכניות והצגתן בפני הדרג המדיני. ההערכות של הצבא מתגבשות – לפני דיון עם ראש הממשלה – בדיונים עם שר הביטחון, האמור להכיר את הצבא ואת תוכניותיו ואת מוכנותו ואת יכולותיו מקרוב. השר גם ממונה על מערך החירום, והוא שותף בכיר בגיבוש מדיניות בנושאים מדיניים-ביטחוניים".⁵

ההגדרה הזאת תואמת את "חוק יסוד: הצבא"⁶ ומקנה לו פרשנות חשובה. לפי אמת המידה הזאת בחנה הוועדה את תפקוד שר הביטחון במלחמת לבנון השנייה: שר הביטחון הוטל לתוך המערכה אחרי כחודשיים בתפקיד וללא ניסיון מדיני-ביטחוני או מיניסטרילי. חוסר הידע שלו וחוסר ניסיונו גרמו לכך שהוא כשל במילוי תפקידיו. שר הביטחון, בתקופה הנבדקת, לא דרש ולא בחן תוכניות של הצבא, לא וידא את מוכנותו ואת היערכותו ולא בדק בראייה כוללת את ההלימה בין דרכי הפעולה שהוצעו ואושרו לבין היעדים שנקבעו. שר הביטחון גם לא הפעיל שיקול דעת עצמאי בנוגע להרחבות המערכה. שר הביטחון גם לא פעל במידה מספקת כדי להשלים את המחסור שלו בידע ובניסיון ולא פעל בהתבסס על ראייה אסטרטגית של המערכות שעליהן היה מופקד. לכן העובדה שהיה שר הביטחון בזמן המערכה החלישה את יכולתה של הממשלה להתמודד עם אתגרי המערכה.⁷

כך קרה שהפעלת הכוח נעשתה בלי שהדרג המדיני הבין את מלוא גודלו של האיום ואת משמעויותיו: כניסת ישראל למלחמה ממושכת ורבת נפגעים בלא הכרעה ובלא

שחרור החטופים (שהיה אחד היעדים שהציבה הממשלה עם פרוץ המערכה).⁸ סביר להניח שגם את אפקט ההרתעה, המיוחס למלחמה בדיעבד, ניתן היה להשיג במחיר נמוך בהרבה (בלא הכניסה הקרקעית).

בכנס שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי לציון שלוש שנים למלחמה הקדיש אלוף (מיל') משה קפלינסקי (שהיה סגן הרמטכ"ל בזמן המלחמה) את דבריו, בין היתר, לכשלי השיח בין הדרגים ולהשלכותיהם על אופן תפקודו של הצבא:

"הנקודה הראשונה שבה שגינו או כשלנו כמפקדים הייתה שלא הצלחנו לשנות את התפיסה הכללית של הממשלה, של הציבור – אבל בעיקר בתוך הצבא פנימה, שאנחנו נמצאים במקום אחר... לא הצלחנו להסביר שאנחנו במלחמה, שהפעילות היא לא המשך ישיר של מה שביצענו בשש השנים האחרונות בשומרון".⁹

עוד אמר קפלינסקי כי כשלים נוספים של מלחמת לבנון השנייה היו שלא נקבעו יעדים ברורים, לא הוכרז על מצב חירום בעורף, והמפקדים לא יצאו לחזית: "התוצאה של הפספוס הייתה שחלקנו נשאר בפלזמות ולא הגדרנו משימות בצורה נכונה".¹⁰

במבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה (2008–2009) נחשף קושי אחר הנוגע לשיח בין הדרגים, והוא חילוקי דעות בקרב הדרג המדיני עצמו בנוגע להגדרת היעדים ולדרכים להשגתם. בכנס שנערך בספטמבר 2012 אמר רב-אלוף (מיל') גבי אשכנזי, שהיה הרמטכ"ל במבצע:

"לאחר מספר ימים של המבצע, השלישייה [ראש הממשלה אהוד אולמרט, שר הביטחון אהוד ברק ושרת החוץ ציפי לבני] התפרקה – כל אחד הלך לכיוון אחר, וזה משפיע על קבלת החלטות. חילוקי הדעות הללו גוזלים ממך הרבה זמן, אתה צריך לשבת עם המפקדים ולנווט באופן שיענה על מה שאני מבין שרוצים [בדרג המדיני]".¹¹

לדעת אשכנזי, "החלטות אסטרטגיות צריכות להתקבל בדיאלוג בין דרג מדיני לדרג צבאי לפני המלחמה. שם מעצבים את המטרות, הדרג הצבאי והרמטכ"ל חייבים להיות שם, להיות שותפים לשיח, ובמידה והוא לא קיים, אז יש לייצר אותו, וזו מחויבות שלו [של הרמטכ"ל]. כשמייצרים שיח כזה, קטן הסיכוי לטעויות".¹²

שרת החוץ לשעבר, ציפי לבני, חיזקה את טענת אשכנזי. לדבריה:

"במקרה של 'עופרת יצוקה' מדובר היה בראש הממשלה, שר הביטחון ואני [שרת החוץ]. היו חילוקי דעות לפני המבצע, במהלכו... כך נכנסנו למבצע כשאין הכרעה בין גישת ההסדרה לגישת ההרתעה".¹³

סוגיית הגרעין האיראני. מחלוקת עזה בין הדרגים פרצה ב־2010 בסוגיית האסטרטגיה שעל ישראל לנקוט נגד מתקני הגרעין של איראן. זו כללה, בין היתר, הכנת יכולת תקיפה עצמאית אמינה. לפי תוכנית הטלוויזיה "עובדה" (נובמבר 2012), במהלך 2010 הורתה צמרת הדרג המדיני (ראש הממשלה בנימין נתניהו ושר הביטחון אהוד ברק) לדרג הצבאי (הרמטכ"ל גבי אשכנזי וראש המוסד מאיר דגן) להכין לפעולה מיידית ("לדרוך") את מערכת הביטחון לקראת תקיפה באיראן. ההוראה הזאת שיקפה את ההכרה שמאמץ הסיכול החשאי, שאותו הוביל המוסד, מיצה את עצמו. לפי הפרסום, אשכנזי ודגן לא הסכימו עם נתניהו וברק. הרמטכ"ל טען שה"דריכה" מקרבת את המלחמה עם איראן (ועל כן עליה להתקבל בקבינט או בממשלה). שר הביטחון אהוד ברק הבהיר בראיון לתוכנית "עובדה" כי משמעות הפקודה שניתנה לא הייתה יציאה למלחמה (ולכן לא חייבה החלטת ממשלה). לדבריו:

"הרמטכ"ל צריך לבנות את היכולת המבצעית, הוא צריך לומר לדרג המדיני מבחינה מקצועית אם אפשר לבצע או אי־אפשר, והוא יכול וגם צריך לצרף את המלצתו, אך אפשר לבצע את זה בניגוד להמלצתו".¹⁴

מבצע "צוק איתן" ברצועת עזה (2014). התברר שהיה קיים פער גדול בין השיח המוקדם שהתקיים בין הדרגים לבין עמדות הדרג המדיני ברגע האמת. סגן הרמטכ"ל לשעבר, אלוף (מיל") יאיר נווה, אמר בינואר 2015:

"חודשים לפני 'צוק איתן' ישבנו עם הממשלה הקודמת בדיונים שגם אני הייתי שותף להם, ושם דובר על קיצור משך המלחמה... ככלל, היה ברור שאנחנו צריכים לקצר את המלחמה ולא להאריך אותה, גם בגלל המשמעויות של הלגיטימציה הבינלאומית, מלאים וכולי. אז עשינו את כל הדיונים האלה עם הממשלה, קיבלנו החלטות רציונליות מודעות על הקטנת חלק מהמלאים בשל בעיות תקציביות וההבנה שהמלחמה תהיה קצרה, וכך יצאנו למערכה. אני חושב שהייתה [ב"צוק איתן"] תפיסה מדינית חדשה שהצבא לא התאים את התוכניות ואת המלאים אליה ולא את ה'סטייט אוף מיינד' שלו. מה שקרה בפועל הפוך מאיך שהצבא התכונן בשנים האחרונות. תוך כדי המבצע אמרו, בעצם, שאנחנו הולכים למלחמת התשה".¹⁵

יש לציין כי התמשכות המלחמה, בניגוד לתפיסת הצבא, אינה בהכרח תקלה, משום שרציונל המלחמות הקצרות מקורו בצורך להכריע צבאות סדירים באמצעות גיוס כללי של צבא המילואים. אולם הפער בין הקצב שהכתיב הדרג המדיני במלחמה לבין התפיסה הצבאית מעיד שלא נעשתה למידה משותפת מספקת טרם המבצע, ושהשיח

השוטף בין הדרגים במהלך המבצע (ב"צוק איתן" התקיימו 27 דיונים של הקבינט המדיני-ביטחוני)¹⁶ לא היה אפקטיבי דיו.

ניתוח של עמדת הרמטכ"ל בסוגיית השיח בין הדרגים

מסמך האסטרטגיה, שעליו חתום הרמטכ"ל, מעיד שלהבנתו עדיין קיים חוסר בהירות בשיח בין הרמטכ"ל לדרג המדיני, אחרת הוא לא היה נדרש לנושא בהרחבה. במסמך מוזכר רק הרמטכ"ל בדרג הצבאי הבכיר. לא מצוין בו מיהו הדרג המדיני בשיח הזה, אך ניתן להסיק שזהו הקבינט המדיני-ביטחוני בראשות ראש הממשלה.¹⁷ במסמך מוצגות שתי סוגיות מרכזיות בעניין הזה: חיוניות השיח השוטף בין הדרגים והפרקטיקה שלו ומעמד הרמטכ"ל והאוטונומיה התפקודית שלו. וכך נכתב במסמך על מרכזיותו של השיח השוטף:

"הנחיות הדרג המדיני מחייבות בירור ושיח שוטף בין הדרג הצבאי הבכיר (הרמטכ"ל) לדרג המדיני. ההנחיה המדינית היא הבסיס לתהליכי החשיבה האסטרטגיים במטכ"ל, אך היא גם מושפעת מהם. ישנה השפעה הדדית".¹⁸

השיח בין הדרגים אמור לאפשר לדרג המדיני להכיר את יכולות הצבא, להגדיר את הערך האסטרטגי הנדרש (מהם היעדים הצבאיים הנדרשים לשם השגת המטרות המדיניות) ולהנחות בבהירות את הדרג הצבאי בשגרה, בחירום ובמלחמה (שח"ס). למשל, לפי המסמך:

"כאשר נדרש להפעיל את הצבא, אמור הדרג המדיני לנסח את ההנחיות לצבא כדלהלן:

1. מהן המטרות ומהם מצבי הסיום האסטרטגיים הנדרשים.
2. מהו תפקיד הצבא וכיצד הוא משתלב בהשגת המטרות האלה.
3. מהם האילוצים בשימוש בכוח הצבאי.
4. הגדרת מאמצים נוספים (מדיניים, כלכליים, תקשורתיים וחברתיים) ותפקיד צה"ל בהקשרם".¹⁹

בנוגע לאוטונומיה התפקודית של הרמטכ"ל – המסמך יוצק תוכן נוסף למעמדו הפורמלי של הרמטכ"ל המוגדר בחוק: "הדרג הפיקודי העליון בצבא" ("חוק יסוד: הצבא"). מהמסמך עולה שהרמטכ"ל דוגל באוטונומיה תפקודית מלאה. במסמך ניתן למצוא חלוקת תפקידים ברורה: תפקיד הדרג המדיני הוא להגדיר את המטרות, את האמצעים ואת האילוצים המוטלים על צה"ל, ואילו תפקיד הרמטכ"ל הוא לבצע לבנות את צה"ל ולהפעילו בהתאם. מכך עשוי להשתמע, בין היתר, שאסור לבנות

את צה"ל על סמך המלצות של ועדות חיצוניות, כמו ועדת לוקר, בלא שיהלמו את האסטרטגיה שגיבש הרמטכ"ל.

במסמך מתואר מנגנון השליטה של הרמטכ"ל בצה"ל: הרמטכ"ל עומד בראש "המפקדה הכללית" של צה"ל; הוא "מפקד המערכה היחיד בצה"ל" (המצביא), והוא היחיד בדרג הצבאי הבכיר שעומו על הדרג המדיני לקיים את השיח הנדרש. לרשותו מנגנון פיקוד הדוק: הוא מפקד על כל המבצעים של צה"ל באמצעות "המפקדה הכללית", שאת אחריותה אי-אפשר לבזר או להעביר.²⁰ ייתכן שבאמצעות המנגנון הזה מבקש הרמטכ"ל למנוע מצב שבו הדרג המדיני ינהל מלחמה מעל ראשו, כפי שנוהלה, למשל, מלחמת לבנון הראשונה ממפקדת פיקוד הצפון, בניצוחו של שר הביטחון אריאל שרון.

סיכום

לדרג המדיני אחריות עליונה להבטיח הלימה בין המעשה הצבאי לבין התכלית המדינית. עליו להנחות את הדרג הצבאי ולפקח עליו לפני המעשה הצבאי ובמהלכו ולהקצות משאבים להשגת המטרות. הדרג המדיני אינו מקשה אחת, ויש בו מגוון דעות – מה שמחייב דיון והכרעה עוד לפני שניתנות ההוראות לדרג הצבאי. הרמטכ"ל כפוף לשר הביטחון, אך נתון למרות הממשלה, ועמדתה היא המכרעת. אין לצבא מנדט ויכולת להתמודד עם מגוון הדעות של חברי הממשלה או של חברי הקבינט או עם עמדה מעורפלת. בדיון המשותף על הממשלה לגבש את עמדותיה ולהכריע בין חלופות. האחריות להציג לדרג הצבאי את עמדת הממשלה מוטלת על ראש הממשלה ועל שר הביטחון. הכנת החלופות הצבאיות היא באחריות הרמטכ"ל.

מאחר שהאחריות הישירה לקיום שיח שוטף ולהנחיית הצבא מוטלת על שר הביטחון, ראוי שלתפקיד הזה ימונה אדם בעל ידע בעניינים הביטחוניים, שיידע לשאול את השאלות הנכונות ולגבש את ההנחיות המתאימות לאישור הממשלה וגם לתת מענה לצבא ולממשלה באופן שוטף. עם זאת, אין הכרח ששר הביטחון יהיה איש צבא בכיר בעברו.

בשיח בין הדרגים מוצע להבחין בין שני סוגי שיח: שיח למידה, שהוא שיח תשתיתי לעיצוב אסטרטגיה ומדיניות, ושיח בירור, שנועד לבירור הנחיות לפעולה קונקרטית. מסמך האסטרטגיה מתמקד בשיח הבירור. זהו שיח הכרחי שמאפשר לצבא להבין בבהירות את המטרות ואת האילוצים שמכתיב הדרג המדיני; ואילו לדרג המדיני הוא מבהיר אילו מהלכים צבאיים ואילו מחירים נדרשים כדי להשיג רמות שונות של יעדים צבאיים ומדיניים. נוסף על כך מוצע במסמך לבחון כיצד ניתן לקיים שיח למידה עם הדרג המדיני – מעבר לזה המתקיים עם שר הביטחון.

במסגרת השיח ראוי שהממשלה תדון ב"אסטרטגיית צה"ל", בהתאמתה למטרות המדיניות וכן בעניינים שבהם האסטרטגיה חסרה.²¹ במסגרת סוגי השיח השונים

מומלץ שהרמטכ"ל יחשוף את הדרג המדיני גם לדעות אחרות בצבא, וסגן הרמטכ"ל ישותף בכל המגעים עם הדרג המדיני בהיותו מספר שתיים בדרג הצבאי הבכיר. בעת התייעצות עם בכירי המערכת לשעבר ועם מומחים מהחוץ הכרחי לשמור על מעמד הרמטכ"ל וליצור חיץ בין עמדות צבאיות מקצועיות לבין עמדות פוליטיות.

במסמך אומנם מבקש הרמטכ"ל הנחיות מהדרג המדיני להפעיל את הצבא "כאשר הדבר נדרש" (רגע האמת), אולם מומלץ שלא להמתין לרגע האמת, כפי שהיה בפיגועי החטיפה שהובילו למלחמת לבנון השנייה ולמבצע "צוק איתן". מן הראוי להתכונן יחד, מראש, למצבי התגובה שאליהם יידרש צה"ל, שרבים מהם ידועים עוד בטרם התרחשו: פיגועי טרור למיניהם, התחמשות חריגה של האויב, מצבי אסון וכדומה. כלומר, יש לדון בקבינט לאורך זמן במשימות וביעדים שיוטלו על הצבא בהקשרים עתידיים צפויים. אם כך ינהגו, יהיו לצבא ברגע האמת תוכניות רלוונטיות, והדרג המדיני יהיה טעון בידע ומוכן לדיון עם הדרג הצבאי – דיון שבו יהיה צורך להכריע בין שלושה מצבי פעולה בסיסיים:

- א. הבלגה או תגובה מתונה ומכילה.
- ב. יציאה למערכה מוגבלת, בידיעה שהיא עלולה להידרדר למלחמה מתוחמת ואף כוללת.
- ג. יציאה למלחמה מתוחמת, בידיעה שהיא עלולה להידרדר למלחמה כוללת רב-חזיתית.

הערות

1. **אסטרטגיית צה"ל**, ראו נספח בספר זה. <http://goo.gl/fGpGiu>
2. להרחבה על מהות הפיקוח האזרחי ראו: Kobi Michael, "The Dilemma behind the Classical: Dilemma of Civil–Military Relations," *Armed Forces & Society* 33, no. 4, 2007, pp. 518–546, <http://goo.gl/ohxJEL>
3. לפירוט ראו: קובי מיכאל ושמואל אבן, "עקרונות השיח בין הדרג המדיני לדרג הצבאי בישראל בעקבות מסמך אסטרטגיית צה"ל", **צבא ואסטרטגיה**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, כרך 8, גיליון 1, יולי 2016, <http://goo.gl/rMpN2o>
4. **דוח הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006 ("ועדת וינוגרד")**, **הדוח הסופי**, כרך א' עמ' 571–573, ינואר 2008, <http://goo.gl/AzfuSr>
5. **דוח ועדת וינוגרד, דין וחשבון חלקי**, עמ' 115, אפריל 2007, <http://goo.gl/8ZTL7v>
6. לפי "חוק יסוד: הצבא" מ-1976, "הצבא נתון למרות הממשלה"; "השר הממונה מטעם הממשלה על הצבא הוא שר הביטחון"; "הדרג הפיקודי העליון בצבא הוא ראש המטה הכללי" והוא "נתון למרות הממשלה וכפוף לשר הביטחון", <https://goo.gl/1U2aXu>
7. **שם**.
8. ההתקפה על רכב הסיור של צה"ל בגבול לבנון וחטיפתם של אהוד גולדווסר ושל אלדד רגב הביאה לפרוץ מלחמת לבנון השנייה.
9. טל רבינובסקי, "קפלינסקי: טעות לבנון – מפקדים נשארו בפלזמות", *ynet*, 12 ביולי 2009, <http://goo.gl/W98jIf>
10. **שם**.

11. הרצאת גבי אשכנזי בכנס "מבצע 'עופרת יצוקה' – תהליכי קבלת החלטות אסטרטגיות", מכון פישר למחקר אסטרטגי, אוויר וחלל, 7 בספטמבר 2012, <https://goo.gl/mrhKON>.
12. שם.
13. הרצאת ציפי לבני בכנס "מבצע 'עופרת יצוקה' – תהליכי קבלת החלטות אסטרטגיות", מכון פישר למחקר אסטרטגי, אוויר וחלל, 7 בספטמבר 2012, <https://goo.gl/n2Xslu>.
14. מתוך ראיון שנתן אהוד ברק לתוכנית "עובדה" של אילנה דיין, (הדברים מובאים גם בפסקה האחרונה בכתבה המתלווה לראיון המצולם), <http://goo.gl/rkPfjj>.
15. עמיר רפפורט, יאיר נווה בריאיון ראשון על "צוק איתן" וההתנהלות המקצועית בצה"ל, **ישראל דיפנס**, 10 בינואר 2015, <http://goo.gl/pmrtN2>.
16. יותם הכהן, "מקבלת החלטות ללמידה – הרהורים בעקבות פולמוס דרוקר-עמידור", **דואלוג בלוג**, 19 באוגוסט 2014, <https://goo.gl/N5JjAJ>.
17. בישראל הממשלה כולה היא המפקד העליון של הצבא, אך היא אינה מקיימת שיח שוטף עם הצבא, אלא בנסיבות מיוחדות. שר הביטחון, הממונה על הצבא מטעם הממשלה, אמור ממילא לקיים שיח שוטף עם הרמטכ"ל מתוקף תפקידו. על כן נותר הקבינט המדיני-ביטחוני.
18. **אסטרטגיית צה"ל**, עמ' 10. הסוגריים במקור, <http://goo.gl/fGpGiu>.
19. שם, עמ' 11.
20. שם, עמ' 23–24.
21. שמואל אבן, "אסטרטגיית צה"ל ואחריות הדרג המדיני", **מבט על**, גיליון 735, 19 באוגוסט 2015, <http://goo.gl/KaMkji>.